

Концептът „свободно време“: социално-психологически аспекти

доц. д-р Лучиян Милков

*УНСС, катедра „Публична администрация
и регионално развитие“*

e-mail: milkovl@abv.bg

Резюме: В статията се разглеждат специфичните особености на феномена „свободно време“ и мястото му в живота на личността на подрастващите, юношите и младежите – ученици и студенти. Прави се релация между свободното време и социалните пространства, в които личността реализира своите замисли за оползотворяване на свободното си време. Търси се връзката между свободата, свободния избор на личността и смисъла на понятието „свободно време“.

Ключови думи: личност, свободно време, свободен избор, социално пространство, ценности, социализация, възпитание, образование, обучение.

JEL: A1, A12, A13.

Увод

Свободното време в съвременните науки за човека и обществото се разбира като част от жизненото време на човека, структурен компонент на социалното време, който има собствени функции и цели. Обемът и границите на това понятие не са установени окончателно. Свободното време като културно-историческа категория има размити граници, а неговото съдър-

жание варира в зависимост от културата и историческите дадености на един или друг социум. По същия начин обемът на понятието „свободно време“ се променя в рамките на съвременните общества в зависимост от множество социални характеристики на единиците им, социалните пространства и социалните практики за прекарване на свободното време.

I. Същност на понятието „свободно време“

Определението „свободно“ ни отправя към представата за „празнотата“, към представата за осъществяване на някакви възможности: „свободна воля“, „свободен избор“, „свободна страна“, „свободно поведение“. Концептът „свободно време“ всъщност проявява и двете си основни значения. Същността на „свободното време“ като интервал в някакъв континуум се проявява в атемпоралността и екстемпоралността на митологичното време, от една страна, а от друга, в представата за „безвремето“ или „лошото време“. Основната характеристика на тези понятия е „извадеността им“ от времето, но в същото време по своето качество и ценностност те са диаметрално противоположни.

Г. С. Кнабе посочва, че за древните общества пребиваването извън промените, движението, развитието, изобщо извън акцидентите, характеризира особеното, неподвижното и ценното състояние на дейст-

Вителността. „В качеството на пример за подобно възприятие на времето могат да послужат „feriae“- разпределени в продължение на цялата година дни за задължително „свободно време“, посветено на боговете. В тези дни са табуирани всички видове дейности, свързани с цивилизациите, т.е. възникналите, породените от движението на времето. „Feriae“ представляват символ на някакво най-архаично, първично минало – предкултурно и предвремево, на образа на действителността, която не познава неравенството и враждата, бедността и богатството, частната собственост“ [10, с. 279]. По такъв начин спирането на трудова дейност с цел посвещение на размисъл, съзерцателност, появата на „празнотата“, „пустотата“, готова да поеме възвишеното съдържание, насочено към боговете – това е завръщане към „предвременното“, Вечното, божественото. Концептът „пустота“ се разглежда в съвременните философски теории от М. Хайдегер [25] и М. Карлан [31]. Същата природа според Р. Иванова и Т. Живков [9] имат и християнските празници в църковния календар.

Юдейската религиозна традиция стриктно спазва правилото на „Шабат“ – свещената събота, свързана с представата на работния цикъл на Бог, който е сътворил света за шест дни, а на седмия ден – събота, е почивал.

Противоположност на свободното време, посветено на боговете, представляват в славянската митология, т.нар. „мръсни дни“, друг тип „свободно време“, което продължава от 25 декември до 6 януари. Носят името „караконджови, поганни, пепелни, некръстени дни“, когато се явяват нечисти сили. Единадесетте дни между Коледа и Йордановден представляват закръглената разлика между слънчевата (от 365 дни) и лунната (от 354 дни) година.

Този период е „извън“ редовното време и съществува в някакво свое, определяно от Луната време. Това може би е причината той да бъде свързан „с отвъдното и с демоничните сили: поради факта, че Луната (символът на хаоса) е в противоположност на Слънцето (символизиращо реда)“ [9]. Този културен факт показва, че времето при древните е било структурирано с оглед на неговата сакралност и принадлежността към „доброто“ или „тъмното“, „лошото“ време.

Свободното време в античното общество се свързва с екстемпоралността и по този начин се противопоставя на профанното време. Екстемпоралността е висше състояние на духа, което е прерогатив на висшата класа. Аристотел свързва липсата на свободно време с бедността. Той разглежда проблема на свободното време при политиците, войните, ораторите и говори за практическата липса на свободно време при нисшите класи. Съвършеният човек трябва да има най-хубавите наслади. Особено интересна за съвременната образователна система е идеята на Аристотел, че умението да се използва свободното време е продукт на обучението, образованието и възпитанието на личността. Категорията „свободно време“ при Аристотел има социални и духовни измерения. То представлява диференциален признак (отличителна черта) на заможните граждани, за разлика от робите. Освен това свободното време е условие за абстрактни занимания, съзерцание, творчество, т.е. задоволява духовните потребности, но в същото време е привилегия на достойния за свободата и свободното време човек. Аристотел пръв разглежда човека от гледна точка на неговите социални характеристики: „Човек е такова живо същество, което е предназначено за живот в държавата..., той живее в общество и се управлява от закони“ [1]. На него принадлежи и известното опре-

деление на човека: „Човек е обществено (социално) животно“

А. Гуревич отбелязва: „В античната епоха за идеал на човека се е смятал индивидът – член на полиса, държавата, гражданин, погълнат от обществения, политическия и културния живот, а не от физическия труд. Гражданин, воин, участник в народно събрание, спортни състезания, религиозни жертвоприношения, посетител на театрални зрелища и приятелски пирове, личност, която се развива извън сферата на материалното производство... Необходимо е обаче да се подчертае, че тяхното разбиране за свободно време не се е свеждало към празното безделие. Древногръцката дума „σχολή“ (на латински език – „schola“) действително означава свободно време, почивка, „нищо-не-правене“, но тази дума означава също така време, посветено на ученост и научни беседи, училище и особено философска школа (оттук е средновековното понятие „scholastica“)" [5].

Феноменът „свободно време“ в античния свят е свързан с етимологията на гръцката дума „схولة“, която означава „задръжане“, „спиране на заниманията“. Основното значение на тази дума е „свободно време“. В античното общество свободното време (схولة) има изключително значение практически във всички негови сфери. От социална гледна точка схولة е отличителен признак на свободните граждани, които единствено в древността имат право на свободно време, и то за да го осмислят и изпълнят с разумно съдържание. В интелектуалната сфера схولة е условие и синоним на единствено достойни за свободния човек занятия – абстрактна, теоретична, предимно хуманитарна дейност, насочена към човека и обществото и в по-малка степен към природата. В практико-приложен план под схولة се разбира школа, училище и представлява водещата в античния свят форма на общообразовател-

но, хуманитарно и интелектуално обучение, образование и възпитание на децата на свободните граждани.

Самият концепт „свободно време“ в различните езици има различна етимологична основа. От латинската дума „licere“ – позволено, разрешено, произлиза френската „loisir“ – свободно време, и английската „leisure“ – свобода при избора на действията.

J. Domazedier разглежда „loisir“ като съответствие на „реалното свободно време“, като „съвкупност от занимания, които човек може да избира по собствена воля, за да почива, да се забавлява, да получава информация или да се образова, бидейки освободен от изпълняване на професионални, семейни и граждански задължения“ [29, с. 29]. Според картината на света, определена от етимологията на латинската дума, концептът „свободно време“ – „loisir“, е свързан с позволеността, с това, което е разрешено. Този концепт клони към представата за задължителните и незадължителните дейности, като в техните рамки биха могли да бъдат диференцирани „позволените“ – „непозволените“ дейности. Оттук прозира обществената санкционираност на „непозволеното“.

Специфична семантична основа има българската дума „празник“ – от празно, но празникът, празното свободно пространство в българската и другите славянски култури се свързва с годишния, а не с дневния времеви цикъл на живот на отделните етноси, общности или религии. Тези дейности са в макрорамка на базовите опозиции „добро“ и „зло“ както в техния онтологичен смисъл, така и в смисъла на последствията от този избор за бъдещето на човека. Анализът на дейностите „по избор“ довежда до формиране на представа за това, как един или друг индивид изгражда своя живот. Дейностите

„по избор“ могат да водят към благоенствие и успех или към разрушаване на собствения живот и живота на околните.

Къде е границата между работата и работното време – производителни, създаващи духовни или материални ценности и услуги съзнателни дейности и другите видове дейности, между „изпълнено“, „пълно“ с някакви дейности време, и „празно“ време, предлагащо своите потенции? „Продължителността на работното време е екстензивна мярка за определяне на количеството труд, който работникът или служителят дължи на работодателя по трудов договор“, пише С. Христова [26, с. 41]. По това именно се различава свободното време от работното – няма граници, изисквания за създаване на предмети, регламентирана продължителност и точна определеност във времето.

Липсата на специална дума или словосъчетание, съответстващо на термина „свободно време“ в българската лингвокултурна традиция, е свързана със спецификата на бита на българина. Изразът „свободното време“ в българския език се появява като научен термин – подобен концепт със същото съдържание в народния език отсъства. Няма специална обобщаваща дума за време, която може да се отдели за различните видове почивка, развлечения, игри и творчество. Има различни маркери на времето в денонощието, които могат да се отделят за предпочитаната почивка.

II. Релация между понятията „свободно време“ и „социални пространства“

Свободното време задължително трябва да се разглежда в тясна връзка със социалните пространства. Социалното прос-

транство отскоро е предмет на рефлексия в психологическите, социалните и педагогическите науки. Проблемът на социалното време, чийто основен елемент е и свободното време, е неразривно свързан със социалните пространства, в рамките на които се осъществяват социалните събития и дейности на отделната личност и на цялото общество. Въпросите на теорията на социалните пространства във връзка със социалната активност и социалните практики на социума се разглеждат от А. Тофлър [23], Ж. Бодрийяр [3] и Р. Барт [2]. Един от първите социолози, които поставят въпрос за социалното пространство, е Г. Зимел. Социалните пространства се разглеждат от Е. Дюркхем като начини за обединяване на социалните явления и отношения, които структурират всяко общество.

Понятието „свободно време“ като елемент в структурата на социалното време започва да означава пространство, интервал в хронологическото време, който може да бъде „запълнен“ с дейности, които индивидът може да избере. Вторият момент – „изборът“ на дейностите, е свързан с другия аспект на това пространство, а именно потенциата на свободното време се разбира като „вместимост“, което се запълва с дейности според свободния избор. Висшите ценностни ориентации призовават то да бъде запълнено с възвишени дейности, насочени към усъвършенстване на личността.

В същото време свободният избор предполага, че човек може да избира свободно между доброто и злото. А. Шопенхауер, подобно на Р. Декарт, оценява свободното време изключително високо, като венец на човешкото съществуване. Само то според него прави човека пълен господар на собственото си „Аз“. Той отбелязва, че изборът на дейности, които водят към наслаждения, зависи от нивото на интелекта и морала, а сво-

бодното време е истинско благо единствено за гениите, тъй като самотата е приятна, свободното време е висше благо, те са самодостатъчни и истински щастливи. „Владетелят на вътрешното богатство няма необходимост от нищо външно освен едно отрицателно условие, свободното време, за да има възможност да развива умствените си сили и да се наслаждава на вътрешното съкровище, с други думи, нищо освен възможността цял живот, всеки ден и час да бъде самият себе си. Колкото струва човек, такава ценност има за него неговото свободно време“ [28].

Съвременното разбиране на свободното време се определя и в периода на индустриалното и постиндустриално развитие на обществото. Тези общества чрез увеличаване на производителността на труда осигуряват намаляване на трудовата заетост и увеличават дела на свободното от задължителния труд време. Качествените характеристики на това свободно време обаче не се покриват с качествените характеристики на свободното време, описвано от Аристотел и Р. Декарт. Освободеното от тежкия физически труд време е необходимо за възстановяване (рекреация) и задоволява преди всичко биологическите нужди на човешките същества. Наред с това свободното време, в зависимост от социалните и духовните потребности на хората, е насочено не само към тяхната рекреация, но и към удоволствия, образование и творчество. Появяват се нови виждания за организацията на свободното време, оказва се, че то може да бъде управлявано, както и работното време. „Самото понятие „свободно време“ е рожба на съответната идеология, пише Ж. Бодрийяр. Като че ли то е било открито, за да може успешно да се управлява дейността на човека в извънработно време. Управлението се осъществява чрез формиране на нови по-

требности, които принуждават хората да купуват определени стоки и услуги“ [3]. По такъв начин свободното време в индустриалната епоха от ценност се превръща в механизъм за движение на капитала (времето е пари, а свободното време като една от възможностите за консумация на стоките прави постижим по-нататъшния цикъл на производството).

К. Маркс [13, с. 217; с. 386-387] различава в структурата на свободното време два важни компонента:

- дейности, които имат възстановителни функции (почивка, развлечения, семейно и приятелско общуване);
- по-възвишена дейност, свързана с развитието на човека, с разкриване на неговите способности (обучение, участие в консумация и създаване на духовни ценности).

В своите изследвания П. Т. Шарген, Кл. Л. Строс, Фр. Фукуяма, Р. Цанев, А. Тофлър, Н. Н. Мойсеев представят развитието на обществото като преход между доиндустриално, индустриално и постиндустриално общество. Посочени са стремежите на хората в съвременното общество за постигане на хармония с природата, за ново екологично мислене и реализация на идеите на В. И. Вернадски за ноосферното мислене на човека на XX и XXI век. Всеки стадий се определя от един доминиращ тип производство – селско стопанство, промишленост и услуги. Днешното общество претърпява глобална трансформация – формиране на постиндустриално (информационно) общество.

Постиндустриалното общество се определя все повече не от промишлеността, а от непроизводствената сфера, или сферата на вискоквалифицираните услуги, свързани със съвременните технологии (финансови услуги, информационни и комуникационни

технологии, телекомуникации, развлечения, масмедиуми). Основен производствен ресурс представляват знанията, информацията и високкоквалифицираният труд, основан на и върху тях. Една от най-значимите социални ценности, обединяваща обществото, основен производствен продукт и стока е информацията. Тя се превръща в стратегически важен ресурс и се третира по значимост наравно с трудовете, финансовите и производствено-материалните резултати. Властта в развитите страни, бавно, но сигурно преминава в ръцете на информационния елит, в т.нар. „инфоократи“ и „датократи“. Класовата структура на обществото губи своя смисъл, размиства се и отстъпва място на елитарно-масовата структура. Движеща сила за развитието на съвременното общество става производството на информация.

Във връзка с тези тенденции времевите параметри на трудова дейност според нас би трябвало да се съкращават поради удължаване на образованието и намаляване на пенсионната възраст. Времето, което се изразходва за труд, трябва да намалява и в рамките на работното време чрез въвеждане на почивки, непълнен работен ден, повишаване на квалификацията (през работно време). „Работно е времето, отбелязва С. Христова, през което работникът или служителът трябва да работи и изпълнява задълженията си по индивидуалния трудов договор. Това е времето, през което работникът или служителът работи, като изразходва умствена, физическа и психическа енергия и извършва полезна трудова дейност, която създава материални и духовни блага, извършва услуги и други. За измерване на продължителността на работното време се използват единиците за астрономическото (календарното) време – час, ден, седмица, месец и година“ [27, с. 17].

Според А. Тофлър [23] и Л. А. Гордон [4] новите тенденции, гъвкавостта в упражняването на професиите, която се изразява в смяна на изпълняваната работа, от една страна, могат да бъдат източник за деструктивни промени в личността поради нарушаването на чувството за стабилност, сигурност, а от друга, да станат източник за разнообразна реализация на творческите, интелектуалните, физическите и други способности на човека. В тези нови условия некреативните форми на свободното време не могат да осмислят живота на личността. Необходими са, успоредно с промените във формите, качеството, количеството и съдържанието на труда, промени във формите, съдържанието и качеството на свободното време. Според А. Тофлър, „светът е на прага на кардинални социални промени, технически и културни иновации. Динамичното развитие на техниката оказва влияние върху всички страни от социалния живот. Променя се съдържанието на труда, неговата производителност, съществени промени се набелязват в културата и цялата цивилизация. С появата на нова цивилизация ще се промени не само същността на труда, но и управлението и същността на свободното време“ [23].

Р. Стебинс разграничава понятията „сериозно“ и „обикновено“ свободно време [22]. Сериозното свободно време според него се характеризира със следните качествени признаци: необходимост да бъдат продължени занятията, преодоляване на възникналите препятствия; възможност за прилагане на усилия за напредване в кариерата, постигане на целите; самореализация, духовен растеж, възраждане или обновяване на личността, чувство за постижения, повишаване на самооценката, участие в социалното взаимодействие и чувство за принадлежност към общността; самовъзнаграждение; ясна иден-

тификация с избраните занимания; групов социален свят.

Обикновеното свободно време незабавно доставя полза като сравнително кратка приятна дейност, която изисква незначително или никакво специално обучение за получаване на удоволствие. Тук влизат изгрите, отпускането (релаксацията), дневният сън, разходките, пасивните развлечения (телевизия, четене на книги, слушане на музика), активните развлечения (хазартни игри, купони, приятелски събирания, чествания на рождени и именни дни, на празници), оживените беседи и сензорното възбуждане (секс, храна, напитки).

Липсата на позитивния образ на бъдещето според L. Frank [30, с. 293-312] обикновено е свързана с липсата на жизнени планове. Затова както формирането на времевата перспектива, така и на ценностните ориентации се изработва в процеса на социализацията. Според Ж. Нютен [16] формирането на времевата перспектива се осъществява чрез формиране на последователни структури „средство – цел“. От тази гледна точка различните психологически и социални фактори могат да окажат позитивно или негативно влияние върху формирането на мотивационно-ценностните ориентации на изграждащата се личност. Периодът на преминаване от средна детска възраст към ранна зрялост (юношество) се характеризира с усвояването на социални норми, ценностна система и ценностни ориентации на обществото, в което личността живее. Тези процеси се регулират от училището, семейството, връстниците, елементите на социално-педагогическата система. Формирането на времевата перспектива у изграждащата и формираща се личност е резултат от интензивния процес на социализация. Редица автори показват, че при деца от средна

училищна възраст, юноши и лица в ранна младежка възраст с делинквентно поведение бъдещата времева перспектива винаги е скъсена, а в психопатологията е доказано, че делинквенцията задължително корелира с времевата дезориентация.

В изследването на Ж. С. Мамегова [12] е установена взаимната връзка между ценностните ориентации на децата и младежите и тяхната времева перспектива. Ценността на това изследване за потребностите на социалната работа с децата (подрастващи и юноши) се състои в това, че за пръв път е установена корелация между характера на ценностните ориентации на децата и особеностите на тяхната времева перспектива. Авторът изследва делинквентни и законоспазващи тийнейджъри във възрастовия период от 13 до 16 години. Установява, че те се различават с типа на съотношение на ценностите (конфликтен при делинквентните и неконфликтен при неделинквентните), със степента на формираност на ценностните ориентации като цяло, а редом с това и със своята времева ориентация и диференцираност на времевата перспектива. Важно е да се отбележи, че в резултат на това изследване е установено, че съществува взаимна връзка между степента на формираност на ценностните ориентации и някои особености на времевата перспектива, като нейния диапазон и диференцираност, времевата ориентация, чувственото отношение към конкретния времеви период. Причините за делинквентно поведение на подрастващите и юношите се коренят във фрустрацията на базовите потребности, проблемите, свързани със социалната адаптация, избора на контакти и общуване в асоциални среди, често с агресивно поведение. Важни са и особеностите на мотивационно-ценностните ориентации на децата, които се определят от най-близкото обкръжение.

Актуалността на проблема за релацията „социално време – социално пространство (или хронотоп)“ се определя от практическите задачи на прогностиката, усъвършенстването на системите за управление, проблемите на възпроизводството на човешките ресурси, включващи обучението, образованието, възпитанието и социализацията на децата и младите хора като членове на социума.

Социалните пространства са онези абстрактни пространства, които се характеризират със структура, наложена от неравнопоставеността при разпределяне на отделните видове капитал и получената като резултат от това разпределяне система от подпространства и полета. Разпределението на благата и услугите, които съответстват на различни полета, се застъпва, в резултат на което се образува концентрация на най-дефицитните блага и услуги, както и на техните собственици във физическото пространство. Тези полета противостоят във всички отношения на местата, в които се концентрират най-ощетените. Въпреки че социалните пространства нямат физически характер, те се реализират във физическите пространства. С други думи, физическите пространства от своя страна представляват проекции на социалните пространства. Пространствата, свързани с различни форми и възможности за оползотворяване (или консумация) на свободното време, притежават всички характеристики на социалните пространства. Те са предназначени за младите хора, но в същото време достъпът към тези пространства (в социален и физически смисъл) е ограничен. В областните градове и София съществуват редица институции, част от които представляват правителствени структури и са насочени към допълнително обучение и образование. Това са общинските институции и различните неправителствени организации: читалища, езикови школи, театрални сту-

дии, спортни общества и сдружения, курсове за квалификация и преквалификация на кадри, за придобиване на нови професии.

Друга част от тези социални пространства е предназначена за консумация и представлява неконтролирана от официалните възпитателни и образователни структури територия. Това са дискотеките, кафенетата, интернет клубовете и другите развлекателни заведения, които в настоящия момент са с особена притегателна сила за тийнейджъри и младежи. Социалните пространства се структурират и от новите технологии в интернет пространството. Една от тях е т.нар. стрийминг технология (зетмаг), която позволява да се създават „свои“ телевизи, радиа, електронни списания и чрез тях да постигне свобода на словото според личните позиции и виждания.

Стрийминг технологиите осигуряват аудио и видео емисии в реално време. Достъпът обаче към желания онлайн материал (web-based TV) – времето за достигане, техническото оборудване, достъпът до интернет, структурират нов тип аудитория: самата идея на аудио-визуалния стрийминг файл е адресираност към определен тип личности, които ще положат усилия и време, за да се окажат в определено интернет пространство в дадено време. Необходимостта от извършването на строго регламентирани стъпки и наличието на водещи условия изграят ролята на отсяващ (селектиращ) фактор и с това отделят зрителя участник от случайния посетител на интернет пространството. Особеностите на новите интернет технологии се състоят в преодоляването на традиционните представи за пространство и време, както и реалното опериране с информацията, принадлежаща на различните пространства и времена (локалното действие се извършва с глобалната информационна структура). Тези възмож-

ности структурират ново отношение към времето и пространството. Така времето, прекарано в интернет мрежата, представлява друг тип, не само социално, но и перцептуално време. Формира се представата за виртуалната реалност, която е успоредна на физическата реалност. Реалното време означава „път“, по който личността се доближава до „външното“, многопосочно и „опространствено“ време.

Новият тип социално и перцептуално време (виртуално, мрежово) формира у младите хора нови социални пространства, създава и задълбочава различията между ползватели и неползватели на интернет, нови реални и виртуални социални групи, определя нов тип неравнопоставеност и социално разделение между младите хора.

III. Съвременни подходи към определяне на границите на свободното време и начини за неговото изследване

Концептуализацията на свободното време зависи от идеологическата позиция на изследователя в сферата на научното знание.

М. Карлан [31, с. 24], говорейки за същността на свободното време, акцентира върху приобщаването към ценностите на културата и с това се приближава към вижданията на Р. Декарт и А. Шопенхауер.

Немският учен Г. Клут счита, че: „Свободното време започва там, където се появява възможността да се създаде свят, противоположен на работата, с неговите собствени ценности и стремежи, такъв свят, в който активността на човека е насочена към почивка, намаляване на напрежението, към

самия себе си“ [по: 6, с. 37]. Последното определение представлява доста широко разбиране на свободното време, което допуска, че изборът на дейностите е в зависимост от ценностната система на един индивид, но това съвсем не означава, че заниманията на индивида през времето, свободно от задължителния труд, ще бъдат непременно насочени към съзидателна дейност, творчество и саморазвитие.

За Г. И. Минц „личното свободно време е част от свободното време. Към личното свободно време отнасяме само тези часове, които се използват за почивка и развлечения. Времето за обучение (незадължителното), обществената работа, ангажиментите с децата и творческите занимания са част от свободното време, но то не се отнася към личното свободно време“ [15, с. 4]. Приемането на тази позиция означава обаче отричане на смяната на интелектуалните и физически дейности (по избор на личността) като начин за отмора и удоволствие (удовлетворение и разтоварване).

А. И. Кравченко стеснява рамките на личното свободно време до дейности, насочени към удоволствие, развлечения, самоусъвършенстване или постигане на цели по собствен избор [11]. Тази позиция допуска, че при избора на дейности като развлечения и почивка могат да бъдат избрани антисоциални прояви.

Н. Радев [18, с. 350-356; 19, с. 69-79] обстойно разглежда въпросите, свързани с времевата ориентация (или времевата перспектива) на личността, тясно свързана с времевите аспекти на т.нар. „АЗ-концепция“. Той поставя в центъра на вниманието промените и възможността за промени в продължение на целия човешкия живот. Тази ориентация (перспектива) се реализира чрез свързването на психологическото време със социалното, културното и историческото време.

Обемът и съдържанието на концепта „свободно време“ се променя в зависимост от обществените и социалните условия. Акцентите от редуването на трудова дейност и празниците, свързани с годишния, месечния и седмичния цикъл, не само са изместени към редуване на трудова, рекреационната дейност и същинското свободно време в рамките на едно денонощие, но променят и самите представи за работното и свободното време. Работното време започва да се характеризира с гъвкавост, а дейностите, характерни за свободното време, вече са възможни и в рамките на работното. Обратно, дейностите, които са характерни за свободното време, понякога стават източник на основните доходи (при т.нар. „свободни професии“).

Някои автори стигат дори до отричане на тази категория. Ст. Дончев, отговаряйки на въпроса, какво всъщност представлява свободното време, стига до извода, че самото понятие е „безсъдържателна категория“ [7]. Действително, съществуват ли дейности, присъщи само за свободното време или някои от тях повече клонят към трудова заетост? Дали например „работата в градината“ е труд, или е свободно време? Очевидно е, че различни респонденти ще отнесат тази дейност към сферата на труда или към сферата на свободното време в зависимост от това, дали тя представлява свободен избор и доставя удоволствие, или е резултат от тежки икономически условия и е средство за подобряване на материалното положение.

Свободното време според Е. Фром представлява битийно пространство, където човек „е изключително свободен; тук има голяма възможност за проява както на негативна, така и на позитивна свобода“. А. Маслоу акцентира върху факта, че свободното време дава възможност за избор, свободен от рег-

ламентация, то е присъщо за човека, като следствие от неговата способност да прави избор, да структурира своето битие, способността му към самоусъвършенстване, саморазвитие [14]. За К. Роджърс, причина за непрекъснатото „ставане“ и развитие на личността във времето са не само непрестанно променящите се външни обстоятелства, изискващи нови решения, качества и способности. Личността променя своето светотношение и общо разбиране за живота. Тя, чрез наличието на свободно време, което превръща в творческа дейност, обогатява своя опит, променя и развива самия код за тълкуване на опита. Той споделя: „Животът е най-богат и благодатен, ако е в движение, ако тече. Това усещане и очарова, но и плаши. Най-добре се чувствам, когато мога да позволя на опита ми да ме носи някъде напред, по посока на цели, които все още не виждам ясно. В това движение, в носещия ме поток на богат жизнен опит, в усилията да разбера неговата променлива сложност става ясно, че в него няма място за нищо неизменно. Когато мога така да плувам в този поток, ми става ясно, че не може да съществува нито закрита система от вярвания, нито неизменна система от принципи, към които да се придържам. Животът се направлява от променящото се разбиране и тълкуване на моя опит. Той винаги е в развитие, в ставане“ [20, с. 68-69].

Ж. П. Сартър интерпретира човека като проект, аналогичен на реализирания от него модел на собственото му битие [21]. В същото време развитието на личността се осъществява не само в сферата на свободното време, но и в сферата на труда. D. Reisman пише: „Време, което тежи върху свободното време, поради разделянето на труда, е прекалено тежко, за да може да бъде преодоляно; свободното време не само не може да спаси труда, но и загибва заедно с него; то може да има смисъл за повечето хора само ако трудът има смисъл“ [33, с. 6].

Необходимо е да отбележим, че понятието „свободно време“ изчезва в случаи на безработица. За обучаемите тук спадат т.нар. „дървени ваканции“ поради лоши метеорологични условия, епидемии, стачки на учителите, непосещаване на учебни занятия, отпадане от училище по различни причини от обективен и субективен характер, маргинализация на някои социални групи или придобиване на статуса на „лошото свободно време“. По същия начин за наличието на т.нар. „лошо свободно време“ можем да говорим при голяма част от онези ученици, отпаднали от училище по една или друга причина. Част от тях започват работа, помагат в домашното стопанство, като оставащото време след полагане на трудова дейност е за времевите разходи за пътуване, хигиенни и физиологични потребности, за почивка и дейности по избор. Друга част от тях остават без трудова заетост. Културните и културно-образователните форми за използване на свободното време за тях са недостъпни – в тези случаи техните дейности „по избор“ често са в сферата на девиантното и делинквентното поведение.

Изследване на свободното време от гледна точка на различни дялове на научното знание осъществява Л. Попов. Той последователно анализира величината, структурата и съдържанието на свободното време. Прави интересна интерпретация на съдържателните аспекти на самия термин „свободно време“. Посочва, че в различни изследвания акцентът се поставя върху времеви или върху съдържателни елементи. При акцентирание върху това, „какво се извършва“, в центъра на изследването се оказват интересите, мотивите, ценностите на определен контингент. В случай че акцентите са върху свободното време като един от начините на времевата организация на живота, тогава в центъра на изследването е преди всичко организационната култура на хората. Като

сравнява дефинирането на свободното време в контекста на бюджета на времето и в аспектите на неговите антитези „работно време – свободно време“, „работно време – извънработно време“ и „свободно – несвободно време“, авторът очертава неговото различно позициониране, а наред с това и разликите в неговото съдържание. Всички тези подходи се обединяват от общия извод за размитостта на границите на свободното време както относно работното време, така и относно несвободното време. Количественият подход към определянето на границите на свободното време се определя като незадоволителен поради невъзможността „изчерпателно да се изброят всички дейности в свободното време“, „относителността при разграничаването на дейностите по групи“ [17, с. 91-92].

Анализирайки функционалния подход за определяне същността на свободното време, Л. Попов отбелязва, че при хуманистично натоварените концепции се поставя ясен морален критерий за оценяване на дейностите, характерни за свободното време. За такива дейности се приемат тези, които са насочени към позитивни, обществено значими, възвишени дейности. При този подход обаче остават извън вниманието фактически съществуващи и осъществявани в сферата на свободното време различни антисоциални дейности и „нищо направене“. Той подчертава, че „ако поначало в свободното време се реализират само полезните дейности, то нямаше да създава грижи във връзка с педагогизацията му“ [17, с. 94].

Друга група дефиниции в рамките на функционалния подход определят свободното време като време за разделяне на самоцелни и самоценни дейности. Авторът [17, с. 96] цитира разсъжденията на К. Л. Гордон, който стига до извода, че свободното време е съставено от „самоценни постъп-

ки и периоди от ежедневната дейност. Със своята самоценност и самоцелност те се отличават от несвободното, необходимо-то време” [4, с. 99-100]. Разделянето на дейностите, от една страна, на самоценни и самоцелни, а от друга, на дейности с несвободен, необходим характер разграничава дейностите съвсем на друго основание, което е близко към антропоцентричното възприятие и оценката на собствените дейности. При подобен подход към задължителните дейности и дейностите, принадлежащи на „свободното време“, различните хора ще отнасят едни и същи дейности, защото за едни те ще представляват задължение, а за други ще имат самоцелен и самоценен характер. При проучванията на бюджета на времето, и в частност на свободното време, респондентите трябва сами да окачествяват дейностите си като принадлежащи или не принадлежащи към сферата на свободното време.

Изследванията на бюджета на времето при децата и младежите имат своите особености. Независимо от анонимността на анкетите, като най-често използван социологически метод на изследване, са възможни неверни отговори поради неразбиране на същността на въпроса, поради желание „да изглежда“ добре в собствените си очи, като в зависимост от следвания идеал може да преувеличава добрите си или отрицателните си постъпки. Количественият и качествен анализ на свободното време при децата, получен от анкети, може и трябва да бъде допълван с данни за личното време и определяне на тенденциите в неговото използване от страна на родителите и хората, които професионално работят с тези деца – учители, преподаватели, ръководители в сферата на свободното време, училищни психолози и педагози, директори и служители в социалните служби, в правно-охранителните органи.

Интересите и потребностите на една личност в сферата на свободното време формират начина ѝ на живот и набора от модели на поведение. Свободното време, от една страна, е свободен избор на дейности, а от друга, изборът е само относително свободен, тъй като се осъществява в определени условия и зависи от индивида само до толкова, доколкото той избира дейностите си не от тези, които желае, а от тези, които са достъпни. Спектърът на дейностите зависи от степента на развитие на ценностната система и градацията на потребностите на личността. Ценностните ориентации се интериоризират в процеса на социализацията и наред с конкретните психологически особености определят конкретното поведение на личността. Тези проблеми се разглеждат от Л. С. Визотски и Д. А. Леонтиев. Важността на сформираните ценностни ориентации в идеалния случай се състои и в това, че те в голяма степен регулират социалното поведение на личността – отношенията ѝ с родители, учители, преподаватели в университета, приятели в неформалната група, колеги във формалната група, работодатели и подчинени, медийни личности и непознати хора. Йерархията на ценностите зависи от ранжирането им от конкретния индивид. Наборът от ценности има практически и универсален характер, различията обаче се състоят в тяхното ранжиране от всяка отделна личност, а това зависи от семейното и училищното възпитание, от резултатите от процеса на социализация, естетическата и нравствената култура, мотивите на поведение.

Ценностните ориентации са тясно свързани с времевата перспектива при младите хора, тъй като включват целите на тяхното поведение и избора на дейностите им. Липсата на позитивния образ на бъдещето обикновено е свързана с липсата на жизнени планове [30] и съответно със степента

на формиране на времевата перспектива. Ранжирането на ценностите, както и степента на формиране на времевата перспектива се различават коренно в зависимост от степента на задоволяване на базовите потребности. Не е реално да очакваме от един тийнейджър изборът му да бъде насочен към високоплатени форми на допълнително образование или към екзотични пътешествия, както и да изгражда у себе си образ на позитивно бъдеще, ако не са задоволени базовите му потребности от храна, дрехи, сигурност, принадлежности и всички останали, на които според Конвенцията за правата на детето той има право.

Новите социални пространства, създавани от подрастващите, юношите и младежите, като опит за преодоляване на социалната дистанция между богатите и бедните, задоволените и незадоволените, им представят възможност за самоутвърждаване, сигурност, чувство за принадлежност. Те създават свои юношески и младежки групи и субкултури като опит за преодоляване на част от ограниченията и търсят сближаване на социалните пространства. Това показва, че младежките субкултури всъщност изпълняват една от основните функции на културата – сближаване и дори премахване на съществуващите или наложените от възрастните социални бариери. От друга страна, на вътрешната демократичност на младежките субкултури се противопоставя нейната обособеност като социален феномен. Тези субкултури в повечето случаи представляват относително затворени социални пространства, достъпът към които е контролиран, но от членовете на самата група. Неформалните младежки движения съществуват като стихуен, неконтролиран от държавата процес, който е обособен и е противопоставен на съществуващите социални пространства. Появата и съществуването на това явление се дължи не само

на необходимостта от общуване и другите възрастови особености, но то е свързано с редица обективни причини. Като основна причина за появата на неформалните младежки обединения се посочват нарушенията в социализацията и трудностите в процесите на адаптация към съществуващите обществени порядки. Самият факт на поява на младежките групи е естествен процес, тъй като основна необходимост при децата и младежите е необходимостта от общуване и одобрение на връстниците или лидерите на групата. Когато разглеждаме свободното време на учениците и студентите, най-важната съставка на тяхното извънучебно време е времето, когато извършват незадължителни дейности по свой избор, тъй като те играят важна роля в жизнената им ориентация и гарантират място в обществото.

Едно от най-разпространените определения на границите на свободното време се състои в това, че общият времеви фонд се дели на учебно и извънучебно време; необходимо (обществено задължително) и свободно; училищно и извънучилищно; университетско и извънуниверситетско. Извънучебното време се разделя на: време, свързано с обучение (пътуване към училище, университета и обратно; обслужване в библиотеката, кафенето, закусвалнята, стола); за домашни задължения и други битови потребности; свързано със задоволяване на физиологическите потребности (сън, хранене, хигиенни потребности); лично време.

По такъв начин личното свободно време се формира след изключване на всички задължителни дейности. За личното свободно време е характерна свобода при избора на заниманията, която дава възможност за задоволяване на някои свойствени за личността потребности, като необходимост от общуване, повишаване на социалния статус,

лидерство. Тъй като самата същност на свободното време се състои в свободния избор на заниманията, то може да представлява пространство за самоутвърждаване и самоактуализация (като процес), но може да служи и като сфера за деградация, упражняване на деструктивни модели на поведение. При пограстващите, юношите и младежите са широко разпространени дейности като: художественото и научно-техническото творчество, спорт, туризъм, допълнително образование, самообразование. Големи възможности се предоставят от новите информационни и комуникационни технологии – глобална мрежа интернет, чат комуникации, Skype, Google, Facebook, International Standarts Quarterly (ISQ). Масово навлиза нов тип общуване с текстова и видеозвукова информация, увеличава се достъпът за свободно излизане в информационното пространство. През последните години обаче се усилват негативните тенденции сред децата и младежите, което се дължи на икономическата криза, контрастите в социалния статус, различните възможности (и дори тяхната липса).

Приемаме разделянето на свободното време от гледна точка на неговата същност и съдържание. Същността на свободното време е в свободния избор на дейности в съответствие с ценностната система на личността. Съдържанието на свободното време представляват реалните дейности, които индивидът избира от възможните и достъпните. По такъв начин структурата на бюджета на времето при децата и младежите се дели на два основни компонента: учебно и извънучебно време. В състава на учебното време влизат времето за получаване на знания, придобиване на умения и навици, контролът, проверката и оценката, семестриалните и държавните изпити и другите форми на възпитателно-образователна дейност в средните и висшите училища.

В състава на извънучебното време влиза качеството на негова структурна част свободното време. То е част от времевия бюджет на личността, която е свободна след задължителното обучение, семейните и обществените задължения, битовите грижи, физиологичните и хигиенните потребности да избира дейности в съответствие с ценностната си система и достъпните реални форми на тази дейност. Това е съвкупност от занимания, насочени към възстановяване на физическите и психическите ресурси на обучаемите, задоволяване на някои потребности, като удоволствия, развлечения, самоусъвършенстване и самоутвърждаване. Тези дейности в своята съвкупност нямат в основата си материална необходимост. Личното свободно време включва дейности за духовно и творческо развитие, но наред с това може да бъде структурирано от делнквентни и други асоциални дейности (или да ги включва като несистемно явление). При всички случаи свободното време се характеризира с ценността на самия процес за личността, а не с неговия резултат.

При конкретните психологически и социологически изследвания на свободното време задължително се появяват проблеми, свързани с величината, структурата и съдържанието му. Тези три параметъра се разглеждат по нестандартен начин от Л. Попов [17]. Авторът посочва, че величината на свободното време често пъти се измерва в нееднородни единици като минути, часове, дни и месеци. В редица изследвания е прието величината на свободното време да се изразява в процентно отношение относно други компоненти на бюджета на времето. Подобни различия изискват допълнителни изчисления при сравняване на обективните показатели на използване на свободното време. Интерес представлява оригиналният анализ на съотношението на величините на свободно и работното време на гражданите от

позициите на различни социални роли: работещи и работодатели, учещи и неучещи; обективни фактори, които определят величината на свободното време (вид населено място – столица, областен град, общински център, село; атмосферни и географски особености; материални условия и особености на законодателството на дадената страна), и субективни фактори (държавна политика, административни органи, особености на малката общност – семейство, домакинство, колектив, неформална група и индивидуалните особености на личността).

В съвременното общество съществуват тенденции за увеличаване на дела на свободното време чрез съкращаване на всеки един от компонентите на бюджета на времето. Това увеличаване трябва да бъде целесъобразно. От една страна, не бива да бъдат самоцелно съкращавани сън и други физиологични потребности, които водят до увреждане на психичното и соматичното здраве на индивида. От друга страна, увеличаването на свободното време невинаги корелира с неговото рационално използване. Увеличаването на дела на свободното време може да се осъществи чрез едновременно извършване на редица дейности, затова Л. Попов подчертава важността на възпитанието на организационна култура и изграждане у личността на умения за самоорганизация на свободното време.

Особен интерес в изследването на Л. Попов [17, с. 57] представлява темата за съдържанието на свободното време. Авторът разграничава два смислови пласта в понятието „съдържание на свободното време“.

Първият смислов пласт дублира понятието „структура на свободното време“ и се свежда до „изброяване на реализираните дейности“. По такъв начин този смислов пласт в понятието „съдържание на сво-

бодното време“ изразява количествените му характеристики. То е съвкупността от дейности в свободното време, но не дава представа за качествените му особености и характеристики.

Вторият смислов пласт на това понятие е „съдържанието като характеристика на самата дейност“ [17, с. 59]. Авторът резонно отбелязва, че в една и съща рубрика при изследвания на бюджета на времето попадат твърде разнородни по своя качествен състав дейности, което води до размиване на реалната картина, тъй като при еднакви структури на свободното време качественият им състав може да се окаже твърде разнороден.

Заклучение

Социалните проблеми на подрастващите, юношите и младите хора са свързани предимно с житейския им старт – професионална ориентация и избор на професия, получаване на престижно образование, подготовка за трудова дейност, общуване. В съвременните динамични условия тези проблеми се изострят поради: ускоряване на темповете на развитие; несъвпадане на физиологичната (акселерация, която настъпва по-рано) и социална зрелост; ограничена възможност за получаване на солидно образование; липса на престижни форми за оползотворяване на свободното време; проблеми при междуполовото общуване (включително започване на сексуален живот); вечния проблем „млади – стари“; нарастване на отклоняващото се поведение – алкохолизъм, проституиране, девиации и делинквентност, наркомании и др.

Основните цели на държавната младежка политика според нас трябва да са насочени към: съдействие за социално, културно и физическо развитие на децата и младежите;

недопускане на дискриминация към младите граждани; създаване на условия за участието им в социално-икономическия и културен живот на обществото; разширяване възможностите за избор на жизнен път; реализиране на иновационния потенциал на юношите и младежите в интерес на обществото.

За постигането на тези цели социалната политика може да се насочи в следните направления: спазване правата на младежта; осигуряване на оптимални условия за професионална ориентация; осигуряване на възможности за творческа дейност на юношите и младежите; максимална изява на техните способности, заложи и таланти; гарантирано предоставяне на социални услуги; подкрепа на дейността на детско-юношеските и младежките обединения; съдействие за международен юношески и младежки обмен.

Литература

1. Аристотел, Избранные сочинения, М., 1983.
2. Барт, Р., Избранные работы: Семиотика: Поэтика, М., 1989.
3. Богрийяр, Ж., Антология масс, <http://virlib.eunnet.net/sofia/07-2005/text/0720.html>.
4. Гордон, Л. А., Е. В. Клопов, Човекът след работа. Социални проблеми на бита и извънработното време, Наука и изкуство, С., 1972.
5. Гуревич, А. Я., Категории средневековой культуры, <http://justlife.narod.ru/gurevich/gurevich01.htm>.
6. Гуссерль, Э., Собр. соч., т. 1, Феноменология внутреннего сознания Времени, М., 1994.
7. Дончев, Ст., Човек, Време, дейност, С., 1974.
8. Зиммель, Г., Проблема исторического Времени, Избранное, т. 1, М., 1996.
9. Иванова, Р., Т. Живков, http://liternet.bg/publish10/t_iv_zhivkov/obredi.htm
10. Кнабе, Г. С., Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного Рима, М., 1993.
11. Кравченко, А. И., Социология: словарь, М., 1997.
12. Мамедова, Ж. С., Взаимосвязь ценностных ориентаций и временной перспективы личности (на примере делинквентных подростков), Автореферат диссертации на соискание ученой степени д-р п. н., М., 2007.
13. Маркс, К., Ф. Энгельс, Сочинения, т. 46, ч. I, Политическая литература, М., 1980.
14. Маслоу, А., Мотивация и личность, ИК „Кибеа“, С., 2009.
15. Минц, Г. И., Свободное Время: желаемое и действительное, М., 1978.
16. Нюттен, Ж., Мотивация, действие и перспектива будущего, Рег. Д. А. Леонтьев, Наука, М., 1993.
17. Попов, Л., Избранные лекции по педагогике на свободното време, Колбис АД, С., 2009.
18. Радев, Н., Бюджетът на Времето, УИ „Стопанство“, С., 2007.
19. Радев, Н., Свободно Време и човешко развитие, сп. „Икономика и управление“, кн. 4, 2005.

20. Роджерс, К., Взгляд на психотерапию. Становление человека, Прогресс, М., 1994.
21. Сартр, Ж., Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии, Республика, М., 2000.
22. Стеббинс, Р. А., Свободное время: к оптимальному стилю досуга (Взгляд из Канады), Социологические исследования, кн. 7, 2000.
23. Тофлер, А., Третама Вълна, ИК „Пейо К. Яворов“, С., 1991.
24. Фром, Е., <http://www.philosophy.ru/library/fromm/haveorbe.html>
25. Хайдегер, М., Бытие и Време, АИ „М. Дринов“, С., 2005.
26. Христов, Хр., С. Христова, Социална политика и администрация, УИ „Стопанство“, С., 2008.
27. Христова, С., Работното Време в земеделието, сп. „Земеделие“, кн. 2, 2008.
28. Шопенгауэр, А., Афоризмы житейской мудрости, М., 1990.
29. Dumazedier, J., Sociology of leisure. Amsterdam: Elsevier, Paris, 1974.
30. Frank, L., Time perspectives, Journal of Soc. Phil., № 4, 1939.
31. Kaplan, M., Leisure in Amerika: A social Inquiry, New York, 1960.
32. Luckmann, T., The Constitution of Human Life in Time Chronotypes, J. Bender and D. E. Weflbery (Eds.), Stanford, 1991.
33. Riesman, D., The Lonely Crowd, New Haven, P. XLV 6, 1963. **ИЛ**